

ASPECTES ANTROPOLÒGICS DEL CASTELL VELL DE CASTELLÓ

Ponències i Comunicacions

JORNADES MUNICIPALS DE CULTURA POPULAR A LA CIUTAT DE CASTELLÓ

Col·lecció Monografies de l'Institut d'Etnografia i Cultura Popular

Ajuntament
de Castelló

Regidoria de Cultura

És ben cert que sempre hem tingut a la nostra ciutat i al seu entorn estudiosos de la cultura popular d'una manera més o menys aïllada i individual, encara que de fruits positius.

La necessitat d'agrupar aquells estudiosos va fer que la Regidoria de Cultura de l'Ajuntament de Castelló prenguera la iniciativa de crear l'**Institut d'Etnografia i Cultura Popular**, que constitueix un centre adient per a activitats com les **Jornades**, que seran l'inici d'altres actes per al foment de la nostra cultura popular i el coneixement dels valors que romanen al si del poble.

Agraint l'esforç dels participants, ponents i comunicants, es publiquen les actes en les quals queda reflectit per escrit allò que s'ha dit i s'ha fet.

© de la present edició AJUNTAMENT DE CASTELLÓ DE LA PLANA, 2015
del text els autors

Edita: Ajuntament de Castelló de la Plana
Plaça Major, 1 - 12001 Catelló - www.castello.es

Imprimeix: Innovació Digital Castelló, s.l.u.

I.S.B.N.: 978-84-16155-40-8
Dip. Legal: CS 939-2017

ÍNDIX

ASPECTES ANTROPOLÒGICS DEL CASTELL VELL DE CASTELLÓ JORNADES MUNICIPALS DE CULTURA POPULAR A LA CIUTAT DE CASTELLÓ

Presentació	5-6
Programa	7-8
Recull de premsa	9-16
Ponències	
<i>“El Castell de la Magdalena. Una passejada des de la prehistòria fins a l'antiguitat”</i>	
Ferran Arasa	17-34
<i>“Mudejars i moriscos a les terres de la Plana de Castelló”</i>	
Neus Arquer i Gasch	35-52
<i>“Castelló 100 anys: de 1252 a 1351”</i>	
Àlvar Monferrer i Monfort.....	53-76
<i>“El rept de viure en un castell: Qui, quan, com i per què, des de la didàctica”</i>	
Sergi Selma Castell.....	77-90
<i>“Condicionants ecològics de l'assentament del Castell Vell”</i>	
Isabel Queral Ruano	91-102
<i>“Veritable importància del Castell Vell pels habitants de la ciutat de Castelló en els darrers 700 anys: entre la història, la tradició i la llegenda”</i>	
José Juan Sidro Tirado.....	103-116
Comunicacions	
<i>“La Host del Castell Vell”</i>	
Associació Cultural Host del Castell Vell.....	117-122
<i>“L'ermità de la Magdalena. Revisió historicocronològica dels ermitans de la Magdalena...”</i>	
Miguel Ángel Mulet Taló	123-128
<i>“Records de la festa”</i>	
Joan Josep Trilles i Font	129-132
<i>“La Foguera de la Magdalena”</i>	
José María Fortanet Blasco.....	133-136
Exposició. “Castelló i el Castell Vell”	137-148
Visita guiada	
Ermita de la Font de la Salut, Ermita de la Magdalena, Castell Vell i Molí La Font	149-156
Àlbum fotogràfic	157-184

I EL CASTELL DE LA MAGDALENA. UNA PASSEJADA DES DE LA PREHISTÒRIA FINS A L'ANTIGUITAT

Ferran Arasa

Universitat de València

L'arqueologia de Castelló està íntimament relacionada amb algunes de les seues tradicions més pregones. A tres llocs tan emblemàtics per als castellanencs com la basílica de la Mare de Déu de Lledó i les ermites de Sant Jaume de Fadrell i de la Magdalena els treballs arqueològics han permés trobar restes d'ocupació de gran antiguitat: als dos primers d'època romana i andalusina, mentre que el tercer suma a aquests períodes una ocupació ibèrica i possiblement una altra més antiga en l'edat del bronze. Centenars, potser alguns milers d'anys d'història, romanen ocults al subsòl d'aquests paratges tan coneguts i freqüentats. El passat més remot està present a la terra i les pedres que s'amaguen davall dels murs d'aquests indrets. La consciència de l'antiguitat de l'origen d'aquests llocs és més primerenca en el cas de l'ermita i el castell de la Magdalena per la conservació de les seues ruïnes, i R. Huguet (1913) és un dels primers autors a destacar-ne la importància, i més recent en els casos de l'ermita de Sant Jaume de Fadrell, on el pintor J. B. Porcar (1948) assenyala l'existència de restes romanes, i la basílica de la Mare de Déu de Lledó, on els sondeigs arqueològics realitzats l'any 1982 van permetre confirmar-ne l'antiguitat de l'ocupació.

L'edificació d'un castell andalusí al cim del tossalet de la Magdalena en els segles XI i XII, constitueix sens dubte l'episodi històric més conegut d'un llarg període d'ocupació d'aquest lloc de tan especial significat per als castellanencs. La seua ocupació per les tropes de Jaume I l'any 1233 i el fet que fins al seu trasllat el 1251 a l'alqueria de *Benirabe* situada al pla, fóra el nucli administratiu del terme municipal, li han atorgat un especial protagonisme en la història de Castelló i han fet que siga considerat el veritable bressol de la nostra identitat local. Però amb anterioritat, aquest i altres paratges del terme municipal van ser ocupats per grups humans des de la prehistòria fins a l'època romana, en un llarg període poc conegut a través de

Croquis del castell de la Magdalena i els seus voltants (Porcar, 1931a)

les escasses actuacions que s'han realitzat als nombrosos jaciments arqueològics que s'hi han localitzat (fig. 1).

PREHISTÒRIA

Les evidències més antigues d'ocupació humana que es coneixen poden datar-se en el neolític, període caracteritzat pel desenvolupament de l'agricultura i la ramaderia, la fabricació de la ceràmica i els instruments de pedra polida. Molt possiblement algun dia es descobriran restes que portaran aquesta data més enllà, cap al passat, però haurem

d'esperar que es produïsquen avanços en la investigació en el camp de la prehistòria. Precisament és en l'entorn del castell de la Magdalena on s'han trobat algunes de les restes més antigues conegudes al terme, en una petita cavitat anomenada la cova de la Seda, situada al vessant SE de les Serretes, a prop del mas de Mirona i de les Pedreres, que durant un temps fou utilitzada com a polvorí per l'empresa que les explotava (fig. 2). Aquesta cova, que va ser completament buidada, fou explorada pels dos pioners de l'arqueologia de Castelló, el pintor J. B. Porcar i el professor F. Esteve. Cal recordar que aquest va ser el primer doctor de Castelló amb una tesi doctoral sobre prehistòria defensada l'any 1935 (Olucha i Viciano, 2001; Magdalena, 2009). Quan estudiava a la Universitat de Barcelona i era alumne del professor P. Bosch, va reunir algunes peces arqueològiques que va portar a l'Exposició Internacional que es va celebrar en aquesta ciutat l'any 1929 (Bosch, 1929: 51), al catàleg de la qual n'apareix l'inventari: 2 puntes de fletxa de sílex, una destrala de fibrolita, 1 peça de collar de pedra, 1 ansa de ceràmica amb decoració incisa i dues petxines perforades utilitzades com a elements ornamentals, materials que posteriorment van ser citats per altres autors (San Valero, 1955: 27). El professor P. Bosch havia estat a Castelló l'any 1924 invitat per la *Societat Castellonenca de Cultura*, on havia impartit una conferència i havia visitat alguns jaciments arqueològics (Esteve, 1993), i aquest mateix any havia publicat un article sobre els problemes arqueològics de la província de Castelló en el número V del seu butlletí (Bosch, 1924).

Porcar (1931a: 108-109) descriu alguns materials que hi va trobar, com fragments de ceràmica decorada i llisa, sílex treballat, peces de collar i abundants ossos tant de fauna

Entrada a la cova de la Seda (Gusí, 1999)

com humans. Amb posterioritat, B. Martí (1978: 138-140) va estudiar un lot de materials arreglats a l'exterior de la cova, entre els quals hi havia alguns instruments i deixalles de talla de sílex, 1 fragment de ceràmica amb decoració incisa, alguns fragments de peces d'os com un punxó, un anell i un botó amb perforació en V, nombroses peces de collar de forma discoïdal i ovalada i dues petxines perforades. El gruix d'aquests materials pot datar-se entre el neolític avançat i el calcolític, amb la primera metal·lúrgia del coure, entre els V i el III mil·lenni, i el botó pot situar-se en un moment més avançat de transició entre el II mil·lenni i l'edat del bronze (Arasa, 1979: 126-128; Gusi, 1999: 104).

L'any 1985 la professora C. Olaria (1988a) va fer un darrer intent d'excavació a la cova, que va ser negatiu perquè havia estat completament remoguda i només es trobaven materials barrejats. En el seu treball sobre els jaciments neolítics de les terres de Castelló, aquesta autora va poder estudiar un important lot de materials recuperats per J. López després de garbellar les terres extrems de la cova que confirmaven aquesta cronologia (Olaria, 1980: 39, 55-61, fig. 6; Gusi, 2001: 167-170). Estava format per 11 peces de sílex, entre les quals hi ha una punta foliàcia, un fragment de ceràmica incisa, un fragment de punxó i un botó d'os amb perforació en V, 33 petxines perforades i 709 peces lítiques perforades de collar. En treballs posteriors, aquesta autora ha datat aquest conjunt de materials, en el que seria la primera fase d'ocupació de la cova, entre el darrer terç del V mil·lenni i mitjans del IV (Olaria, 1988b: 108, 114, fig. 24). Algunes d'aquestes peces han estat estudiades posteriorment en el marc de treballs especialitzats, com ara el de J. L. Pascual (1996: 280-281; 1998: 143, 152) sobre el material ossi del neolític, que n'inclou algunes peces com un anell d'os i dos penjolls ovals de petxina.

Pel que fa a la funció que podria haver tingut aquesta cova, cal destacar que les seues característiques no en permeten la utilització com a lloc d'hàbitat i que almenys una part de les peces que s'hi van trobar apareix freqüentment en contextos funeraris. Per aquestes raons podem considerar que possiblement va ser utilitzada com una cova d'inhumació múltiple. En aquest sentit, J. Soler (2002: 69, núm. 6; 98) valora aquesta possibilitat, tot i que no considera que les proves siguin concloents i creu que la cronologia proposada per C. Olaria sembla massa antiga, proposant una datació més recent entre l'horitzó campaniforme i el principi de l'edat del bronze. D'altra banda, algunes peces com el botó amb perforació en V esmentat, són clarament posteriors i pertanyen, sens dubte, a un segon moment d'utilització –tal vegada amb la mateixa funció funerària– que pot datar-se entre els III i II mil·lennis. La pregunta que cal fer-se és amb quin lloc d'habitació han de relacionar-se aquests enterraments, on vivia aquesta gent, i la resposta ens ha de portar necessàriament a algun indret que no estiga situat molt lluny. Per a la primera fase no hi ha seguretat sobre la ubicació de l'assentament; podem recordar que J. B. Porcar parlava de l'existència d'un despoblat amb parets de pedra seca situat entre la cova i el mas de Mirona, però sembla estrany que es pogueren reconèixer a simple vista si eren tan antigues i potser eren ruïnes d'un assentament d'una època posterior.

L'assentament prehistòric més pròxim és l'esmentat de les Serretes, situat sobre

les Pedreres i la mateixa cova, on també J. B. Porcar (1931a: 108; 1948: 33) parla de restes d'un poblat amb parets de pedra seca que dibuixaven plantes d'algunes habitacions que atribueix al neolític i a l'edat del bronze. És molt possible que aquest assentament estiguera ocupat en el període calcolític i es pugua relacionar almenys amb la segona fase d'utilització de la cova (Arasa, 1979: 131-132, fig. 3; Gusi, 2001: 198). Caldria fer-hi alguns sondeigs arqueològics per tal de determinar la seua adscripció cultural i cronologia. D'altra banda, J. B. Porcar (1931a; 1948: 33; Viciano, 2009: 12) va arregar nombroses restes lítiques disseminades als voltants del castell de la Magdalena, segons mostra en un croquis que il·lustra un dels seus articles sobre l'arqueologia castellanenca, entre les quals hi ha puntes de fletxa foliàcies i pedunculades i un fragment de placa d'arquer de pissarra que poden datar-se entre el calcolític i l'edat del bronze (Arasa, 1979: 128-130, fig. 2, 1-12). Aquestes troballes són prova d'una important activitat desenvolupada al voltant de les Serretes i el tossalet de la Magdalena entre el calcolític i l'edat del bronze, en els III-II mil·lennis.

Dels períodes neolític i calcolític es coneixen pocs jaciments al terme municipal. F. Esteve (1966: 144) esmenta la troballa al pujol de Gasset del Grau, per davall dels nivells ibèrics, d'alguns fons de cabanya mal conservats, sílex atípics, restes de fauna, petxines i un braçilet fet amb una d'aquestes (Arasa, 1979: 127; Pascual, 1998: 162; Gusi, 1999: 104). També al neolític i el calcolític atribueix F. Esteve (1965: 43) els aixovars d'alguns enterraments trobats en tres xicotetes cavitats situades a la vora del camí de la Costa, que denomina de la Costa Lloguera, a prop del coll de la Garrofera, en la zona destruïda per la pedrera La Torreta. D'aquests, F. Esteve va portar algunes peces a l'Exposició Internacional de Barcelona de l'any 1929 (Bosch, 1924: 90; Esteve, 1944: 14). Posteriorment, en aquesta mateixa zona J. López va poder recuperar algunes peces més (Arasa, 1979: 128). Es tractava d'alguns recipients de ceràmica feta a mà, algunes puntes de fletxa i fulletes de sílex, dues peces d'os treballat –entre les quals hi ha un penjoll acanalat (Nieto, 1959: 129, fig. 2, 26; Pascual, 1998: 138, fig. 3, 147, 8)–, petxines foradades i algunes denes de collar de pedra, una de les quals és de variscita. A. Oliver, J. Mª García Fuertes i I. Morano (2005: 165-177, 199-200) han revisat aquests materials i consideren els enterraments pertanyents al calcolític. Tanmateix, no queda clar amb quin assentament poden estar relacionats, ja que el més pròxim al Castellet va ser ocupat a partir de l'edat del bronze. Sobre aquesta qüestió podem recordar que al tossal Gros J. B. Porcar parla de murs que formaven terrasses i plantes d'habitacions molt desfetes, tots construïts de pedra seca, entre els quals es trobaven fragments ceràmics de factura molt grollera (Porcar, 1931f: 20; 1948: 35; Arasa, 1979: 133; Gusi, 1999: 104).

J. B. Porcar esmenta la troballa al castell de la Magdalena de ceràmica de l'edat del bronze (Porcar, 1948: 33). En les excavacions de 2016 s'han trobat alguns fragments de ceràmica feta a mà que poden atribuir-se sens dubte a aquesta època (García Borja, 2016: 217). Possiblement es tracta del primer període d'ocupació del tossalet, tot i que les restes conservades són molt escasses per la construcció dels nous assentaments en èpoques posteriors. Les troballes que poden atribuir-se a l'edat del bronze no són molt nombroses al terme municipal, i algunes van ser localitzades pel mateix J. B. Porcar.

Les més pròximes es troben al maset de Boira, on en una xicoteta excavació realitzada l'any 1923 va aparèixer una planta circular de lloses clavades verticalment en terra que devia correspondre a un fons de cabanya, amb alguns grans vasos de ceràmica decorats amb cordons aplicats i ungulacions i molins de mà (Porcar, 1931a: 107; 1948: 33; Arasa, 1979: 133-141, fig. 8; 9, 1-5, 10, 11; Viciano, 2009: 12). Devia tractar-se d'un xicotet assentament situat a recer de les Serretes que per les característiques de la ceràmica pot datar-se en la fase final d'aquest període (Gusi, 2001-2002: 176).

Les restes d'aquest període apareixen en llocs diversos, sempre xicotets assentaments que poden estar situats en cims de fàcil defensa (el tossalet de la Magdalena), al peu de muntanya (el maset de Boira), al pla i fins tot a la vora de la mar, a més d'en algunes coves on possiblement hi havia enterraments (Gusi, 1999: 105; Mesado, 1999: 201, fig. 137). Entre els situats al pla destaca el que devia estar a la font de la Reina, un naixement d'aigua natural, després ampliat artificialment. En les seues prospeccions per aquest paratge ocupat des de la prehistòria fins a l'actualitat, J. B. Porcar (1931b: 11; Arasa, 1979: 133, fig. 5) va trobar algun fragment de ceràmica d'aquest període. També s'han trobat restes d'aquest període a la vora de la mar, a 200 m al sud de la desembocadura de la sèquia de l'Obra, en un lloc on el paisatge ha canviat completament, ja que es trobava entre l'antic estany de l'Ample i una sèrie d'esculls avui desapareguts, on s'alçava una antiga caserna de carabiners (Porcar, 1931d; Arasa, 1979: 132-133, fig. 4, 5, 6 i 7; Gusi, 1999: 105; Mesado, 1999: 205, fig. 140). Ací, en una zona d'uns 150 m situada al voltant d'un escull es trobava abundant ceràmica i alguns sílexs. Entre els fragments que va arregar n'hi ha de decorats amb impressions i cordons i destaca part d'un vas geminat. La seua datació se situa també en la fase final d'aquest període.

Dels tres conjunts de covetes amb restes funeràries existents al voltant del Castellet, el de la Joquera –constituït per dos enterraments– contenia algunes peces de gran interès com són nombroses denes de collar i quatre botons amb perforacions en V, dels quals tres eren d'os i un d'ivori (Oliver, García Fuertes i Moraño, 2005: 166-167, 199-200). Aquestes peces han estat estudiades per diversos autors que els atribueixen una cronologia entre el calcolític i el bronze Antic (Bernabeu, 1979: 113; 1984: 99, 101; Uscatescu, 1992: 78, 157, núm. 121; Pascual, 1995: 20; 1998: 166, 168, fig. III.178, 8-10). Com que les restes trobades fins ara al Castellet no permeten assegurar que estiguera ocupat en aquesta època, aquests enterraments en la cova podrien estar relacionats amb l'assentament existent al tossal Gros. En relació amb la presència de ceràmica de l'edat del bronze en les coves, cal recordar que també a les coves de les Meravelles i dels Lladres s'han trobat alguns fragments i sílex, tal vegada amb una funció funerària (Porcar, 1948: 35; Arasa, 1979: 141; Viciano, 2009: 12).

El jaciment més important de la fase final de l'edat del bronze és, sens dubte, el Castellet, conegut en el segle XV com el castellet d'en Nadal per la fortificació medieval que el corona (Revest, 1957: 69), i de vegades denominat erròniament per alguns autors com el tossal del Castellet. Aquest jaciment va ser donat a conèixer per F. Esteve (1944) en un treball on presentava un interessant conjunt de fragments ceràmics. Posteriorment va ser estudiat de nou amb la realització de diversos sondeigs

i la revisió de tots els materials (Oliver, García Fuertes i Moraño, 2005). Entre les ceràmiques trobades es poden distingir dos grups: un amb decoració de *Boquique* i excisa es pot datar en el bronze tardà (1200-1000) i que palesa l'arribada d'influències de la Meseta; i l'altre amb decoració incisa i acanalada que es pot datar en el bronze final (1000-700) i mostra l'arribada de les primeres influències de l'edat del ferro (Arasa, 1979: 141-142; Gusi, 1999: 106; Mesado, 1999: 201-205, fig. 139; Viciano, 2009: 13). A més a més, hi havia un reduït conjunt de peces metàl·liques i motlles de gran interès: una fibula de pivot que es pot datar en el segle VIII, un fragment de punyal, un altre de punta de fletxa, un punxó, un rebló, un motle de pedra arenisca per a la fabricació de destrals planes i restes de fosa de coure (Simón, 1998: 168-169, 240, 314, fig. 101, 6). En aquest context cal situar la troballa d'alguns fragments de ceràmica fenícia, que són la primera prova de contactes comercials amb grups de procedència oriental assentats a la península Ibèrica (Oliver, García Fuertes i Moraño, 2005: 207).

CULTURA IBÈRICA

La cultura ibèrica apareix al segle VI i es caracteritza per la generalització de la metal·lúrgia del ferro, la fabricació de ceràmica a torn, l'ús de l'escriptura i la moneda, en un context d'importants contactes comercials amb el món grec. D'aquest període queden escasses restes al tossalet de la Magdalena, però suficients per a confirmar que almenys des del segle V i fins al segle II aC al seu cim va haver-hi un assentament fortificat de reduïdes dimensions. El primer a donar a conèixer la troballa de ceràmica ibèrica va ser J. B. Porcar (1931a: 111), que en un croquis de la zona la localitzava al cim, a la zona de l'alcassaba, i concretava que amb aquesta hi havia també alguns fragments de ceràmica hel·lenística. Més endavant, F. Esteve (1952: 150) va publicar una notícia que confirmava la troballa de ceràmica ibèrica. En l'excavació realitzada l'any 1950 a l'angle NE de l'alcassaba, a l'interior de la poterna, es va trobar ceràmica ibèrica pintada amb decoració geomètrica i dues puntes de fletxa de bronze que també es van atribuir a aquesta època (Puerto, 1951: 68). Les diferents excavacions que s'han realitzat posteriorment han confirmat aquestes troballes, com ara les realitzades per A. Bazzana (1977: 181) en nivells medievals amb materials barrejats (Arasa, 1979: 144-146; 1999: 140; Gusi, 1999: 107; Olaria, 1999: 115; Viciano, 2009: 13).

En les prospeccions superficials i sobretot en les darreres campanyes que han tingut lloc des del 1997 fins al 2017, s'ha continuat trobant material fragmentari d'aquest període, sobretot de ceràmica ibèrica i també en menor quantitat de ceràmica grega, entre la qual destaca una vora d'àmfora de *Massàlia* (Marsella) dels segles V-IV, que confirmen la importància i duració d'aquesta ocupació i proven els contactes comercials que es produïen en aquesta època (fig. 3). Finalment, en la campanya de 2016 s'han pogut identificar restes de la muralla a la zona nord, per davall de l'antemural, ja fora del recinte de l'alcassaba (García Borja, 2016: 36-37, fig. 15). Al final del segle III aC, amb la conquesta romana el poblat no degué abandonar-se, ja que també s'hi han trobat fragments de ceràmica de vernís negre i cresols de procedència itàlica que poden datar-se entre el segle II i la primera meitat del segle I

aC (Oliver, 1990-91: 176; Arasa, 2001: 102-103; Járrega, 2010: 41).

D'aquest període es coneixen diversos jaciments al terme municipal (Gusi, 1999: 104), majoritàriament identificats per la troballa d'alguns fragments ceràmics, com ara la font de la Reina (Porcar, 1931c: 115; Arasa, 1979: 146), el Castellet (Esteve, 1944: 142; Arasa, 1979: 146; Oliver, García Fuertes i Moraño, 2005: 207 i 237), la desembocadura de la séquia de l'Obra (Porcar, 1931e: 204; Arasa, 1979: 146), i en alguns dels antics pujols que hi havia per la marjalera (Arasa, 1979: 144), com els de la Torre, al Grau (Porcar, 1933: 83), i Burgaleta, a prop del camí de Rafalafena (Esteve, 1966: 144). El jaciment de major interès dels existents al Grau era sens dubte el pujol de Gasset, que estava situat on ara es troben el grup Sant Pere i l'IES Miquel Peris. Ací, quan l'any 1851 el propietari V. Roca va començar a desemboscar-lo amb la finalitat de guanyar terrenys per al conreu, va trobar nombroses restes de construccions, ceràmica, ossos, cendres, dues sivelles de bronze i dues monedes ibèriques; poc de temps després, el 30 d'agost, va trobar una làmina de plom enrotllada que, una vegada desplegada, es va veure que tenia una llarga inscripció ibèrica, la primera en el seu gènere trobada, que pocs anys després va passar al Museu Arqueològic Nacional de Madrid on encara es conserva (Balbás, 1887: 33; Almarche, 1918: 87-88; Porcar, 1933: 82; 1948: 34; Esteve, 1966: 144; Oliver, 1978: 277-278; Maier, 1999; Gusi, 1999: 106-107; Arasa, 1999: 139-140; 2005: 184-186). Ací, l'any 1949 J. B. Porcar (Codina, 1949: 303) va realitzar algunes excavacions (fig. 4), en les quals es va trobar molta

Ceràmiques grogues, ibèriques i romanes trobades en la campanya d'excavacions de 2016 (García Borja, 2016)

Excavació del pujol de Gasset l'any 1949 (Traver, 1958)

ceràmica ibèrica decorada amb motius geomètrics i alguns fragments de ceràmica itàlica de vernís negre, dels quals se'n conserven dos al Museu de Belles Arts que poden datar-se en el segle I aC (José, 1944; Traver, 1958; Arasa, 1979: 142-144, fig. 14; 1991: 57; 2001: 103, fig. 55).

Amb l'inici de la conquesta d'Hispania pels romans al final del segle III aC, comença un nou període que acaba en el principi de l'Imperi amb l'assimilació de la cultura ibèrica per part de la potència conqueridora. Durant aproximadament dos segles es documenta una certa continuïtat en l'ocupació d'alguns assentaments ibèrics, on comencen a arribar els productes romans com les àmfores de vi, la vaixel·la de vernís negre i les primeres monedes. Aquestes troballes s'han efectuat al tossalet de la Magdalena i al pujol de Gasset, de manera que sabem que aquests van seguir ocupats després de la conquesta romana. Del primer podem dir que va continuar habitat fins al segle II, mentre que el segon va seguir fins a la primera meitat del segle I aC.

ÈPOCA ROMANA

Amb el regnat de l'emperador August (27 aC-14 dC) es generalitza un nou model d'ocupació del territori que comporta l'abandonament definitiu dels poblats ibèrics situats en altura i la proliferació dels assentaments situats en el pla, les anomenades vil·les. Els canvis en el poblament es materialitzen en l'adopció de models residencials itàlics, amb la introducció de noves tècniques i materials constructius i ornamentals. Possiblement aquests fets es van veure acompanyats d'un canvi en l'estructura de propietat de la terra, a més d'altres com la introducció de nous sistemes d'explotació i el cultiu extensiu de determinades espècies com la vinya i l'olivera.

Les notícies sobre troballes d'època romana al castell de la Magdalena són del segle XIX, quan J. A. Ceán (1832: 65), a qui segueixen altres autors com A. Miralles (1868: 14) i T. Llorente (1887: 229), diu que s'hi van trobar "sepulcros, basas de columnas, cascós de barros saguntinos y monedas de emperadores". Aquestes notícies deuen basar-se en altres de procedència local, però fins ara no hem pogut identificar-ne la font. Posteriorment, J. A. Balbás (1892: 21, 443) explica que: "(...) en el sitio que ocupaba el antiguo Castellón, -cerro de la Magdalena- se han encontrado en distintas ocasiones muchos restos antiguos, monedas romanas, basas de columnas, fragmentos de barro saguntino; y no ha mucho, hallándose practicando excavaciones en dicho punto algunos individuos de la Comisión Provincial de Monumentos, encontraron dos sepulturas romanas y dentro de cada una de ellas un esqueleto; pero sin ninguna moneda, ni adorno alguno"; i més endavant, en les "Efemèrides", concreta el lloc i les troballes: "Practicando excavaciones en la vertiente Sur del cerro de la Magdalena varios individuos de la Comisión de Monumentos, descubren una sepultura romana con un esqueleto dentro" (Arasa, 2005: 181). Podem contrastar aquesta informació amb les notícies arrellegades en el "*Llibre Vert*" de l'Arxiu Municipal de Castelló, on es parla d'excavacions a la Magdalena al març de 1885 (Díaz Manteca, 1983: 65). Aquestes notícies van ser arrellegades per autors posteriors com C. Sarthou (s. a.: 155-156), E. Perales (1912: 9) i F. Almarche (1918: 88). Tanmateix, R. Huguet (1913) va indagar sobre aquestes sepultures i no va trobar ni vestigis ni memòria de la seua existència, per la qual cosa va dubtar que foren romanes.

Posteriorment, J. B. Porcar (1931a: 111; 1948: 33) diu que “hi ha una petita zona en la Magdalena en la que apareixen fragments de *dolium* i teula romana; algunes d’aquestes teules apareixen en enterraments, encaixant els cadàvers amb elles. Algun fragment d’aquestes teules presenta unes estries ondulades fetes en les gemes dels dits, recordant els sarcòfags cristians primitius”. Algunes fotografies de les excavacions que aquest va realitzar entre 1950 i 1952 al Castell proven la seua existència (Arasa, 1991: 57). Finalment, F. Esteve (1952: 150) arreplega també aquestes notícies, però canvia la data de les segones excavacions: “En 1890 la Comisión Provincial de Monumentos hizo nuevas excavaciones que dieron basas de columnas, vasos de barro saguntino, monedas y sepulturas. Éstas todavía pueden verse en la vertiente SO y son romanas porque están protegidas por grandes tégulas”. Pocs anys després, V. Traver (1958: 78) les data en 1878. Aquestes notícies són recollides posteriorment per diversos autors (Fletcher i Alcácer, 1955: 319; 1956: 148, 152, 154, 161; Arasa, 1979: 149; 1995: 639-640; 1999: 141; Viciano, 2009: 13; Járrega, 2010: 131-133; Ferrer, Oliver i Benedito, 2016: 183-184).

Aquestes troballes antigues són prova de l’existència d’un assentament d’època imperial establert possiblement als peus del tossalet, a la banda sud, i avui pràcticament arrasat. La menció de fragments de *dolia*, grans tenalles que s’utilitzaven per a l’emmagatzemament, és prova segura de l’existència d’un assentament de tipus rural; la troballa de bases de columna pot correspondre a un porxo o a un pati porticat; i l’existència de tombes d’inhumació fetes amb teules correspon sens dubte a la seua necròpolis, que podria datar-se en els segles II-IV. També cal tenir en compte les notícies sobre troballes de monedes romanes en la zona, que poden explicar-se per la presència de l’assentament. La seua importància i característiques són completament desconegudes, però donada la seua localització en un terreny de secà i als peus de l’orla muntanyosa que ceneix el pla, lluny de les millors terres de cultiu, possiblement era d’una categoria inferior a les vil·les com la de Vinamargo. D’altra banda, la presència d’un assentament d’època imperial als peus d’un poblat ibèric situat en altura és un fenomen prou freqüent, que explica la presència en aquest de ceràmiques posteriors al seu moment d’abandonament.

La troballa de fragments de ceràmica romana d’època imperial al cim del tossalet de la Magdalena ha estat assenyalada per diversos autors i confirmada per les excavacions. A l’esplanada de darrere de l’ermita F. Esteve (1952: 150) va trobar alguns fragments de terra sigil·lada, un d’ells amb el segell del terrisser. En les excavacions de 1977 realitzades per A. Bazzana (1977: 181, 201) van trobar a l’interior del recinte murat alguns fragments de ceràmica tardoromana que data dels segles IV-V (Olaria, 1999: 115). També es coneix un fragment de terra sigil·lada africana que pot datar-se dels segles II-III. Finalment, en la campanya d’excavacions de 2016 a l’interior de l’alcassaba s’han trobat diversos fragments de ceràmica romana, entre els quals n’hi ha un de terra sigil·lada hispànica que pot datar-se del segle II dC (García Borja, 2016: 219, fig. 184). Aquestes troballes, però, no proven l’existència d’una fortificació tardoromana que permetria atribuir al topònim Castelló un origen en aquesta època, com algun autor ha suggerit (Ferrer, 2005: 233).

Les restes arqueològiques d'època romana són nombroses al terme municipal de Castelló, i es troben en terres de secà, d'horta, en alters de la marjal i a la vora de la mar. En la seua majoria es tracta de troballes superficials o casuals, algunes ja destruïdes, i només algunes s'han pogut documentar mitjançant una excavació arqueològica, com és el cas de l'assentament del pla del Moro i sobretot de la vil·la de Vinamargo. Les notícies del pintor J. B. Porcar són d'una gran ajuda per al coneixement d'algunes troballes, de les quals només ens estendrem sobre les més destacades.

La primera va tindre lloc a la partida de Coscollosa, on l'any 1934 estava fent-se una transformació agrícola i van aparèixer les restes d'un monument romà, que J. B. Porcar (1935; Arasa, 1991: 57) encara va poder veure i fotografiar, i de les quals va publicar un article l'any següent en què restituïa el monument com una edícula funerària (fig. 5). Al seu voltant es van trobar abundants restes de cendra i carbó, a més de fragments

Construcció romana de la partida de Coscollosa
(Porcar, 1935)

de terra sigil·lada, *dolium*, vidre, ferro i una fibula trencada. A uns 200 m cap a l'est, ja a la partida de Canet, J. B. Porcar esmenta un jaciment romà amb el qual podria estar relacionat (Arasa, 1979: 147, 151, fig. 15; 1995: 641-642; 1999: 141-142). D'altra banda, en la paret d'una alqueria de la partida de Coscollosa, situada a uns 50 m del riu Sec, es va trobar la primera inscripció romana del terme municipal, un senzill text funerari dedicat a un personatge anomenat

Caius Fulvius Hibericus, possiblement un llibert, que porta un gentilici present a la ciutat de Saguntum, al territori de la qual possiblement pertanyia aquesta zona (Seguí, Melchor i Benedito, 2004-2005). No lluny d'ací, a la veïna partida de Safra, J. B. Porcar conta que l'any 1930 es van trobar restes romanes a la finca de Mingarro, que consistien en murs i fragments de *dolium* i teula (Porcar, 1933: 89; 1935: 235; 1948: 35; Arasa, 1979: 150; 1995: 642). En els treballs arqueològics realitzats en aquesta partida en els anys 2001-2003 amb motiu de les obres d'urbanització dels plans Lledó II i III, es van trobar quatre forns ceràmics i abundant material ceràmic que data dels segles XI-XII (Claramonte, Benedito i Melchor, 2008).

A la partida del pla del Moro, situada a l'antic camí de la Ratlla de Borriol, J. B. Porcar (1948: 35) cita un jaciment romà on es trobaven fragments de *dolium* i teula. La zona s'havia transformat per a regadiu i les restes arquitectòniques es limitaven a un xicotet altell on es trobava el molló de partició, al voltant del qual es trobava ceràmica molt fragmentada (Arasa, 1979: 151, fig. 16; 1995: 649-650, fig. 201-202; 1999: 142-143). Doncs bé, aquest va ser el primer assentament romà excavat al terme municipal de Castelló. Amb motiu de la construcció de l'autovia CV-10 la reduïda part que quedava del jaciment va ser completament excavada l'any 1993, i es van trobar part de tres habitacions i un xicotet forn (fig. 6), a més de fragments de plaques

de marbre per a revestiment de paret (*crustae*), algunes monedes i abundant material ceràmic que poden datar-se entre els segles I aC i III dC (Ferrer, Oliver i Benedito, 2016: 183).

Excavació de la vil·la romana del pla del Moro

Pels voltants de l'ermita de la Mare de Déu de Lledó hi havia notícies de la troballa de monedes romanes (Arasa, 1979: 153). Amb motiu de les obres de condicionament de l'esplanada existent al seu voltant, l'any 1981 es van poder fer dos sondeigs al costat nord de la porta de la basílica, on es van trobar nivells d'ocupació del període andalusí i alguns materials romans barrejats, entre els quals hi havia fragments de plaques de marbre blanc per a revestiment de paret (*crustae*) i ceràmica romana (Gusi, 1985: 80-81; 2000: 154-155; Arasa, 1995: 643-644, fig. 198, 1-4; 1999: 143; Gusi i Olaria, 1999: 115). D'altra banda, en les excavacions realitzades en els anys 2005-2006 amb motiu de la construcció de la nova residència Verge de Lledó, es va trobar una necròpolis del període andalusí on alguns enterraments empraven com a coberta restes constructives d'època romana (*tegulae*, *dolia*, *opus signinum*, *opus caementicium*, *opus latericium*), fet que en un primer moment va portar els arqueòlegs a considerar-la també romana, tot i que després va ser correctament identificada i es van relacionar aquestes restes constructives amb les recuperades en l'excavació de la veïna basílica (Benedito, Claramonte i Delaporte, 2008; Polo, Cruz i Coch, 2008). La presència dels fragments de plaques de marbre, que s'empraven per a la decoració d'algunes estances de representació i dels banys (*balnea*), és un indicador de luxe ornamental que assenyala la presència d'una important vil·la, consideració que es veu reforçada per l'entitat de les restes trobades en la necròpolis pròxima.

Altres troballes destacades són les realitzades a l'ermita de Sant Jaume de Fadrell, on ja J. B. Porcar (1948: 35; Arasa, 1979: 150) deia que hi havia carreus treballats d'època romana i que es trobava ceràmica al seu voltant. Efectivament, en la seua façana es poden distingir alguns carreus que conserven motlures pròpies d'un monument epigràfic i mosses per a les grapes metàl·liques. D'altra banda, en les obres de restauració que es van realitzar l'any 1983 es van trobar alguns carreus treballats, entre els quals destaca el coronament incomplet d'un altar funerari que conserva part del frontó triangular i un dels dos *pulvini* on figuren representades fulles de palma (fig. 7), símbol emprat en la iconografia funerària romana per a representar el triomf sobre la mort (Arasa, 1985; 1995: 647-648, fig. 199; 1999: 144; Corell, 2002: 653-654, núm. 528). D'aquesta manera, malgrat no haver-se conservat la part corresponent al text, tenim la decoració que ens permet identificar la funció i tipus del monument. D'altra banda, en les obres realitzades amb motiu de la construcció de la nova carretera d'accés al port l'any 2003, es van trobar nombroses restes arqueològiques del període andalusí que daten dels segles XII-XIII, com ara un forn ceràmic i un

nombros conjunt ceràmic, en el qual hi havia fragments de ceràmica ibèrica i romana (Collado i Nieto, 2008: 415).

A la font de la Rabassota J. B. Porcar (1948: 34) esmenta un basament de columna que considerava romà i que va ser utilitzat com a suport d'una inscripció en la reforma que se'n va fer durant el regnat de Carles III, tot i que podria ser d'aquesta època. Posteriorment, amb motiu de les obres d'esplanació prèvies a la construcció de l'antiga factoria *Esso*, el mateix autor donava notícia de la troballa d'un gran carreu rectangular de pedra calcària, en el qual hi ha representat un fal·lus en relleu. Es tracta d'un tipus de representacions de caràcter apotropaic (protector) que se situaven normalment en tot tipus de construccions, tant públiques com privades. La seua presència indica l'existència d'un assentament en aquesta zona que degué ser destruït en el curs de les obres esmentades (Porcar, 1966; Arasa, 1979: 150, làm. I, 1; 1995: 648-649, fig. 200; 1998: 322, làm. V, 1; 1999: 143-144).

La troballa de major interès és, sens dubte, la vil·la romana de Vinamargo. En aquesta partida J. B. Porcar (1933: 89; 1935: 235) citava la troballa de ceràmica romana, que nosaltres vam poder constatar (Arasa, 1979: 150; 1995: 647). La vil·la va ser excavada entre els anys 2009 i 2012 amb motiu de la construcció del nou llit del barranc de Fraga. La part excavada té una superfície de 2.750 m² i ocupa una parcel·la rectangular situada a la vora sud del camí del mateix topònim; les restes de la vil·la deuen continuar per davall de l'hort situat al costat sud. La part exhumada està dividida en dues zones per un vial porticat i les diverses estances s'articulen al voltant de tres patis de diferent grandària. En la part oest, de majors dimensions, s'han identificat ambients corresponents a la *pars urbana* o residencial com uns *balnea* del segle IV situats al costat sud d'un dels patis, dels quals es va excavar el forn i part de dues estances

Vista parcial de la vil·la romana de Vinamargo (Alfonso i Miguélez, 2012)

que podrien ser el *frigidarium* i el *caldarium* (fig. 8). En l'extrem oest es construeix, en l'època tardana, un edifici amb una estança absidal al qual se li ha atribuït una funció religiosa. La part situada al costat est es troba molt arrasada i conté diverses estructures que poden pertànyer a la *pars fructuaria*, entre les quals hi havia un forn ceràmic.

La seua cronologia s'estén entre la segona meitat del segle I i principis del IV, amb indicis d'una fase anterior d'època tardoibèrica i d'ocupacions posteriors dels segles V-VI (Alfonso i Miguélez, 2012; 2013, 2016; Ferrer, Oliver i Benedito, 2016: 182, 257, fig. 28). En el curs d'aquests treballs es va descobrir un fragment d'inscripció funerària sobre una llosa de marbre blanc, de lectura i interpretació insegura a causa del seu estat fragmentari, que pot datar-se del segle III dC (Arasa, Alfonso i Miguélez, 2013).

A més d'aquests jaciments millor coneguts, diverses notícies i troballes proven una important ocupació del terme municipal en aquesta època, algunes de les quals han

pogut constatar-se en prospeccions recents: prop de la desembocadura de la séquia de l'Obra es van trobar fragments de teula romana (Porcar, 1931a, 207; Arasa, 1979, 144 i 150; 1995: 645), i no lluny d'allí es va fer una excavació l'any 1878 on es va trobar un enterrament en àmfora i restes de construcció d'època romana (Arigó, 1879: 8-9; Balbás, 1892, 430; Goberna, 1981: 590; Arasa, 1979, 144 i 150; 2005: 175, 180); al Grau, a la zona del port, Porcar (1933: 81; Arasa, 1979: 149-150) esmenta la troballa d'àmfores romanes, que tal vegada poden relacionar-se amb l'important assentament del pujol de Gasset, que en part continua ocupat fins al període imperial, ja que en 1928 s'hi van trobar fragments de *dolium* i teula (Porcar, 1933: 81; Arasa, 1979: 150; 1995: 646); també Porcar (1933: 80; Arasa, 1979: 150; 1995: 648) esmenta la troballa de fragments de *dolium* i teula en un pujolet que hi havia a la platja entre les partides de Vinatxell i Almalafa; a la partida d'en Trilles, Porcar (1931b: 208; 1948: 34; Arasa, 1979: 150; 1995: 645-646; 1999: 143) explica que es trobaven fragments de *dolium*, teula i altres restes romanes; a les partides de Taxida i Gumbau s'han trobat fragments de terra sigil·lada (Arasa, 1995: 644-645); a la vora de la quadra de na Tora, a la partida de l'Estepar, Esteve (Arasa, 1979: 150; 1995: 650-651; 2006: 110; Esteve 2003: 122) cita la troballa de ceràmica romana; al Castellet, Esteve (1944: 42; Arasa, 1979: 151; 1995: 641; Oliver, García Fuertes i Morano, 2005: 207) va trobar algun fragment de terra sigil·lada; troballes semblants s'han fet a la Ruisseta (Arasa, 1995: 649), etc.

Aquesta important densitat de poblament romà s'ha de relacionar amb el pas de la via Augusta pel nostre terme municipal, l'eix de comunicacions més important d'Hispania que travessava de nord a sud el País Valencià. Des del terme de Borriol seguia el camí de la Cova del Colom –l'antic camí Reial– per la partida del Bovalar en un primer tram prou rectilini de poc més d'1,3 km (Arasa, 1979: 155-158). La identificació d'aquest camí amb la via s'ha pogut provar amb la troballa l'any 1999, a 1,6 km al nord del riu Sec, de tres fragments de mil·liari de gres, en un dels quals figura incomplet el nom de la via i el numeral corresponent a la distància, possiblement 305 o 306 milles (Ulloa, 1999; Corell, 2005: 235-236, núm. 22).

La major part dels autors creuen que la via seguiria el camí Reial fins a Vila-real (Morote, 2002: 221), que és una fundació del segle XIII, però una altra hipòtesi proposa que la via pot identificar-se amb un camí perfectament rectilini de 3,2 km de longitud pels termes municipals de Castelló de la Plana –que es coneix com la quadra de na Tora– i Almassora –on passa a ser conegut com el camí dels Hostalassos– en direcció SSE fins a prop del riu Millars, que travessaria per un gual situat al lloc on es va construir el pont al final del segle XVIII (Arasa, 2006: 110; Arasa i Rosselló, 1995: 107). D'altra banda, els itineraris romans esmenten dues postes al nord de la ciutat de *Saguntum*, *Noulas* i *Sebelaci*, que estaven separades entre si només 2 milles (2,9 km); doncs bé, la situada més al nord, *Noulas*, a 24 milles d'aquella ciutat (35,4 km), potser era un hostel privat que podria estar localitzat al terme municipal de Castelló, tal vegada al jaciment identificat a la vora de la quadra na Tora.

BIBLIOGRAFIA

- ALFONSO LLORENS, J.; MIGUÉLEZ GONZÁLEZ, A. (2012): “La vil·la romana del camí de Vinamargo”, *Fem memòria. Colla Rebombori*, Castelló de la Plana, pp. 9-17
- ALFONSO LLORENS, J.; MIGUÉLEZ GONZÁLEZ, A. (2013): “La villa romana del camino de Vinamargo (Castellón)”, *III Jornades d'Arqueologia de València i Castelló*, Alapont, Ll.; Martí, J. (eds.), València, pp. 73-84.
- ALFONSO LLORENS, J.; MIGUÉLEZ GONZÁLEZ, A. (2016): “Un nuevo sello *P. Servili Primi* sobre ánfora Dressel 3 procedente de Vinamargo (Castellón)”, *Ex officina Hispana. Boletín 07*, pp. 33-34.
- ALMARCHE VÁZQUEZ, F. (1918): *La antigua civilización ibérica en el Reino de Valencia*, Valencia.
- ARASA I GIL, F. (1979): “Arqueologia del terme municipal de Castelló de la Plana”, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 6, Castellón, pp. 121-179.
- ARASA I GIL, F. (1985): “Fragment d'una ara hispano-romana trobat en Fadrell”, *Butlletí del Centre d'Estudis de La Plana*, 1, Castelló de la Plana, pp. 65-66.
- ARASA I GIL, F. (1991): “Breu semblança arqueològica de J. B. Porcar”, *Porcar 1889-1974*, Castelló, pp. 53-66.
- ARASA I GIL, F. (1995): *Territori i poblament en època romana a les comarques septentrionals del litoral valencià*, Tesis Doctoral, Universitat de València.
- ARASA I GIL, F. (1998): “Escultures romanes de Castelló”, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 19, Castelló de la Plana, pp. 311-347
- ARASA I GIL, F. (1999): “El período romano. La documentación arqueológica”, *La ciudad de Castellón de la Plana*, Castellón, pp. 139-145.
- ARASA I GIL, F. (2001): *La romanització a les comarques septentrionals del litoral valencià. Poblament ibèric i importacions itàliques en els segles II-I aC*, Serie de Trabajos Varios. SIP, 100, Valencia.
- ARASA I GIL, F. (2005): “*Arco de Cabanes. Observaciones críticas* (1866), informe manuscrit de Félix Ponzoa Cebrián sobre l'Arc de Cabanes conservat a l'arxiu de la *Real Academia de la Historia*. Una aproximació a l'arqueologia castellonenca en el segle XIX”, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXXI, Castellón, pp. 161-217.
- ARASA I GIL, F. (2006): “El trazado de la *Via Augusta* en tierras valencianas”, *Catastros, Hábitats y vía romana. Paisajes Históricos de Europa (Proyecto Interreg 3C Vistoria)*, E. García Prósper, P. Guérin, J. L. de Madaria i P. Sánchez Pérez (Eds.), Valencia, pp. 93-130.
- ARASA, F.; ALFONSO, J.; MIGUÉLEZ, A. (2013): “Un fragment d'inscripció de la vil·la romana del camí de Vinamargo (Castelló de la Plana)”, *Saguntum. PLAV*, 45, Valencia, pp. 267-269
- ARIGÓ, L. M. (1879): *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Sociedad Arqueológica Valenciana durante el año 1878*, Valencia.
- BALBÁS, J. A. (1892): *El libro de la provincia de Castellón*, Valencia.
- BAZZANA, A. (1977): “Las excavaciones en la Magdalena de Castellón. Estudio del yacimiento y primeros resultados arqueológicos”, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 4, Castellón, pp. 175-202.
- BENEDITO, J.; CLARAMONTE, M.; DELAPORTE, S. (2008): “Arqueología de la necrópolis andalusí del nuevo hogar «Verge de Lledó» (Castellón)”, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXXIV, Castellón, pp. 463-474.

- BERNABEU AUBÁN, J. (1979): “Los elementos de adorno en el eneolítico valenciano”, *Saguntum. PLAV*, 14, Valencia, pp. 109-126.
- BERNABEU AUBÁN, J. (1984): *El vaso campaniforme en el País Valenciano*, Serie de Trabajos Varios. SIP, 80, Valencia.
- BOSCH GIMPERA, P. (1924): “Els problemes arqueològics de la província de Castelló”, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, V, Castellón, pp. 81-120.
- CEÁN BERMÚDEZ, J. A. (1832): *Sumario de las antigüedades romanas que hay en España*, Madrid.
- CLARAMONTE, M.; BENEDITO, J.; MELCHOR, J. M. (2008): “El alfar andalusí y la cerámica en el yacimiento de la partida de Safra (Castellón de la Plana)”, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXXIV, Castellón, pp. 437-462.
- CODINA ARMENGOT, E. (1949): “Actividad cultural castellanense”, *Saitabi*, 7, Valencia, pp. 302-303.
- COLLADO, O.; NEBOT, E. (2008): “Memoria arqueológica de la excavación realizada en el yacimiento «Sant Jaume de Fadrell» dentro del proyecto de construcción de acceso al puerto de Castellón”, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXXIV, Castellón, pp. 399-435.
- CORELL, J. (2002): *Inscripcions romanes del País Valencià. I. (Saguntum i el seu territori)*, València.
- CORELL, J. (2005): *Inscripcions romanes del País Valencià. II. 1. L'Alt Palància, Edeba, Lesera i els seus territoris. 2. Els mil·liaris del País Valencià*, València.
- DÍAZ MANTECA, E. (1983): *El Llibre Vert del Arxivo Municipal de Castelló*, Castelló de la Plana.
- ESTEVE I GÁLVEZ, F. (1944): “Un poblado de la primera edad del Hierro en la Plana de Castellón”, *Ampurias*, VI, Barcelona, pp. 141-154.
- ESTEVE GÁLVEZ, F. (1952): “Plato del s. XV encontrado en el cerro de la Magdalena”, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXVIII, Castellón, pp. 150-152.
- ESTEVE GÁLVEZ, F. (1965): “Los sepulcros de la Joquera, cerca de Castellón”, *Pyrenae*, 1, Barcelona, pp. 43-58.
- ESTEVE GÁLVEZ, F. (1966): “La necrópolis ibérica de El Bovalar (Benicarló, Castellón de la Plana)”, *Archivo de Prehistoria Valenciana*, XI, Valencia, pp. 125-147.
- ESTEVE GÁLVEZ, F. (1990): “De com degué nàixer i es va estructurar la vila de Castelló”, *Anuario del Ateneo de Castellón*, 3, pp. 19-64. Castellón.
- ESTEVE GÁLVEZ, F. (1993): “La vinguda del professor Bosch a Castelló”, *Anuario del Ateneo de Castelló*, 6, Castellón, pp. 9-18.
- FERRER MAESTRO, J. J. (2005): “En torno a los precedentes clásicos del topónimo «Castelló»”, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXXI, Castellón, pp. 219-234.
- FERRER, J. J.; OLIVER, A.; BENEDITO, L. (2016): *Saguntum y la Plana. Una ciudad romana y su territorio*, Castellón de la Plana.
- FLETCHER, D.; ALCÁCER, J. (1955): “Avance a una arqueología romana de la provincia de Castellón”, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXXI, Castellón, pp. 316-353.
- FLETCHER, D.; ALCÁCER, J. (1956): “Avance a una arqueología romana de la provincia de Castellón”, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXXII, Castellón, pp. 135-164.
- GARCÍA BORJA, P. (2016): *Memoria final. Cuarta fase, cierre del primer recinto, consolidación de recintos y torre oeste del Castell Vell de Castellón de la Plana*, Valencia.
- GOBERNA VALENCIA, M. V. (1981): “La Sociedad Arqueológica Valenciana”, *Archivo de Prehistoria Levantina*, XVI, Valencia, pp. 575-608.

- GUSI JENER, F. coord. (1985): *X Aniversario 1975-1985*, Servicio de Investigaciones Arqueológicas y Prehistóricas, Castellón.
- GUSI JENER, F. (1999): "Prehistoria del área natural de la ciudad de Castellón de la Plana", *La ciudad de Castellón de la Plana*, Castellón, 101-107.
- GUSI JENER, F. (2001): *Castellón en la Prehistoria. Memoria de los tiempos de ensueño*, Salamanca.
- GUSI JENER, F. (2001-2002): "Distribución territorial y evolución cronocultural durante la edad del bronce en tierras de Castellón", ...*Y acumularon tesoros. Mil años de historia en nuestras tierras*, Valencia, pp. 163-179.
- HUGUET, R. (1913): "Ruinas del Castillo de la Magdalena IV", *Heraldo de Castellón*, Castellón.
- JÁRREGA DOMÍNGUEZ, R. (2010): *El poblamiento en la Plana en la época romana*, Castellón.
- JOSÉ, E. (1944): "Hallazgo arqueológico", *La Estafeta Literaria*, 5, Madrid, p. 26.
- LLORENTE OLIVARES, T. (1887): *Valencia. Sus monumentos y arte; su naturaleza e historia*, Barcelona.
- MAGDALENA NOM DE DÉU, J. R. (2009): en F. ESTEVE GÁLVEZ, *En el entorno de las aguas luminosas. El cruceo universitario 1933*, Institución "Fernando el Católico", Zaragoza, pp. 17-30.
- MAIER, J. (1999): "El plomo de Castellón: el primer documento epigráfico ibérico hallado en la península", *La Cultura Ibérica a través de la fotografía de principios de siglo. Las colecciones madrileñas*, Madrid, pp. 61-67.
- MARTÍ, B.; DE PEDRO, Mª J. (1997): "Sobre el final de la cultura de la edad del Bronce Valenciano: problemas y progresos", *Saguntum. PLAV*, 30, Valencia, pp. 59-91.
- MESADO OLIVER, N. (1999): *Los movimientos culturales de la Edad del Bronce y el Mediterráneo como vía de llegada*, Serie de Trabajos Varios. SIP, 96, Valencia.
- MIRALLES DEL IMPERIAL, A. (1868): *Crónica de Castellón de la Plana*, Madrid.
- MOROTE BARBERÁ, J. G. (2002): *La vía Augusta y otras calzadas en la comunidad Valenciana*, Valencia.
- NIETO GALLO, G. (1959): "Colgantes y cabezas de alfiler con decoración acanalada: su distribución en la Península Ibérica", *Archivo de Prehistoria Levantina*, VIII, Valencia, pp. 125-145.
- OLARIA PUYOLES, C. (1980): "Aportaciones al conocimiento de los asentamientos neolíticos en la provincia de Castellón", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 7, Castellón, pp. 31-87.
- OLARIA PUYOLES, C. (1988): "Cova de la Seda (Castelló de la Plana, la Plana Alta)", *Memòries Arqueològiques de la Comunitat Valenciana 1984-1985*, Valencia, pp. 139-140.
- OLARIA, C.; GUSI, F. (1999): "El patrimonio histórico-arqueológico de la ciudad", *La ciudad de Castellón de la Plana*, Castellón, pp. 111-119.
- OLIVER FOIX, A. (1978): "Epigrafía ibérica de la provincia de Castellón", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 5, Castellón, pp. 265-291.
- OLIVER FOIX, A. (1990-91): "Las importaciones griegas en la costa ilercavona", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 15, Castellón, pp. 173-188.
- OLIVER, A.; GARCÍA FUERTES, J. M^a; MORAÑO, I. (2005): *El Castellet, Castelló de la Plana. Yacimiento emblemático en la historiografía de la Edad del Bronce peninsular*, Castellón.
- OLUCHA MONTINS, F.; VICIANO AGRAMUNT, J. L. (2001): "Unes notes per a la biografia del Dr. Francesc Esteve", *Penyagolosa*, 2, Castellón, pp. 29-42.
- PASCUAL BENITO, J. LI. (1995): "Origen y significado del marfil durante el Horizonte Campaniforme y los inicios de la Edad del Bronce en el País Valenciano", *Homenatge a la Pra. Milagro Gil-Mascarell-Boscá*, I, *Saguntum. PLAV*, 29, València, pp. 19-31.

- PASCUAL BENITO, J. Ll. (1996): "Los anillos neolíticos de la península Ibérica", *I Congrès del Neolític a la península Ibèrica, Rubricatum*, 1, Gavà, pp. 279-289.
- PASCUAL BENITO, J. Ll. (1998): *Utilitaje óseo, adornos e ídolos neolíticos valencianos*, Serie de Trabajos Varios. SIP, 95, Valencia.
- PERALES VILAR, E. (1912): *Historia de Castellón y geografía de su provincia*, Castellón.
- POLO, M.; COCH, E.; CRUZ, C.; DELAPORTE, D.; CLARAMONTE, M.; MELCHOR, J. M.; BENEDITO, J. (2009): "La necrópolis hispano-musulmana de la partida de Lledó (Castellón)", *Investigaciones histórico-médicas sobre salud y enfermedad en el pasado (Actas del IX Congreso Nacional de Paleopatología)*, M. Polo, E. García (eds.), Valencia, pp. 279-291.
- POLO, M.; CRUZ, C.; COCH, E. (2008): "Bioantropología de la necrópolis hispano-musulmana del nuevo hogar «Verge de Lledó» (Castellón)", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXXIV, Castellón, pp. 475-488.
- PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1931a): "Excursions i recerques arqueològiques. Les cultures en la Magdalena", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XII, Castellón, pp. 107-114.
- PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1931b): "Excursions i recerques arqueològiques. La Font de la Reina", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XII, Castellón, pp. 114-115.
- PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1931c): "Excursions i recerques arqueològiques. Els despoblats prehistòrics del Tossal Gros i el Castellet", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XII, Castellón, pp. 202-204.
- PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1931d): "Excursions i recerques arqueològiques. La Prehistòria en la desembocadura de la Séquia de l'Obra", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XII, Castellón, pp. 204-207.
- PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1931e): "Excursions i recerques arqueològiques. El camí romà d'Antrilles", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XII, Castellón, pp. 207-209.
- PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1933): "Les cultures a la Platja de Castelló", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XIV, Castellón, pp. 79-89.
- PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1935): "Construcció romana de la Senda de la Palla", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XVI, Castellón, pp. 229-235.
- PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1948): "Arqueología castellanense", *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, IX, Valencia, pp. 30-36.
- PORCAR, J. B. (1966): *Arqueológica -V-*. Mediterráneo, 9 de desembre. Castellón.
- PUERTO MEZQUITA, G. (1951): "Hallazgos en el «Castell Vell»", *Festividades*, Castellón.
- REVEST COROZO, L. (1957): *Llibre de Ordínacions de la Vila de Castelló de la Plana*, Castelló.
- SAN VALERO, J. (1955): *Origen de la agricultura y cerámica valencianas*, Valencia.
- SARTHOU CARRERES, C. (s. a.): *Provincia de Castellón*, Geografía General del Reino de Valencia, F. Carreras Candi dir., Barcelona.
- SEGUÍ, J. J.; MELCHOR, J. M.; BENEDITO, J. (2004-2005): "Hallazgo de una inscripción romana en Castellón de la Plana", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 24, Castelló de la Plana, pp. 415-419.
- SIMÓN GARCÍA, J. L. (1998): *La metalurgia prehistórica valenciana*, Serie de Trabajos Varios. SIP, 93, Valencia.
- SOLER DÍAZ, J. A. (2002): *Cuevas de inhumación múltiple en la Comunidad Valenciana*, Madrid/Alicante.

TRAVERTOMÁS, V. (1958): *Antigüedades de Castellón de la Plana*, Castellón.

USCATESCU, A. (1992): *Los botones de perforación en V en la Península Ibérica y las Baleares durante la Edad de los Metales*, Madrid.

VICIANO AGRAMUNT, J. Ll. (2009): *Per cingles, avencs i masos*, Castelló de la Plana.